

Η Ευρώπη και το έτερόν της Ένας πρώιμος πολιτισμικός ρατσισμός στη νεώτερη Ευρωπαϊκή Φιλοσοφία

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΕΪΚΟΣ

ΜΕΤΑΤΡΕΠΟΝΤΑΣ ονόματα μεγάλων ανθρώπων πληθυσμών (λ.χ. Ευρώπη, Αφρική, Ασία, Δύση, Ανατολή) σε οντότητες προικισμένες με ιδιότητες, σαν να ήταν αυτές εσωτερικά ομογενείς και εξωτερικά διακριτές, πλάθουμε ψευδή μοντέλα του κόσμου και φτάνουμε σε ταυτολογίες του τύπου «η Ευρώπη είναι Ευρώπη και η Αφρική είναι Αφρική· αυτά τα δύο δεν πρόκειται να συναντηθούν ποτέ». Αλλά πώς νομομοποιείται η χρήση τέτοιων εννοιών; Έχει νόημα η Ευρώπη ή η Αφρική ως πολιτισμός;

Με αφορμή τον Kant, τον Hegel και τον Husserl, που υποκινούν εδώ αυτή την προβληματική, μπορεί να συζητηθεί το πνεύμα του λεγόμενου «πολιτισμικού ρατσισμού» (Kultur-rassismus), η θεωρία δηλαδή που προκύπτει από τη θέση ότι μηχανή της ιστορίας είναι η πάλη των φυλών για κυριαρχία, ενισχυμένη από την άποψη ότι οι φυλετικές διαφορές προσδιορίζουν ιστορικές και πολιτισμικές διαφορές: ιστορικές / μη ιστορικές ήπειροι, ιστορικοί / μη-ιστορικοί λαοί, πολιτισμένες / μη-πολιτισμένες κοινωνίες. Διαφορετικά από τον κοινωνικό ρατσισμό, ο πολιτισμικός ρατσισμός αποτελεί φαινόμενο που «εγγράφεται σε πρακτικές (μορφές βίας, περιφρόνησης, αδιαλλαξίας, ευτελισμού, εκμετάλλευσης), σε λόγους και αναπαραστάσεις που συνιστούν κυρίως διανοητική επεξεργασία της φαντασίωσης της προφύλαξης ή της διάκρισης (αναγκαιότητα κάθαρσης του κοινωνικού σώματος)»¹. Σε θεωρητικό επίπεδο, συγγέει το σημαίνον «φυλή» με το σημαίνον «πολιτισμός» και προβάλλει τις ιδέες «ρίζες», «παράδοση», «κληρονομιά» σαν είδωλα που αντανακλούν την ουσία του ανθρώπου: πλάσμα που έρχεται σε συνάντηση, πρόσωπο με πρόσωπο, με την καταγωγή, τη φυλή και την πολιτισμική παράδοσή του. Τρέφει έτσι τον εθνικισμό της κουλτούρας, που εξιδανικεύει χωρικές και χρονικές ολότητες (π.χ. «Ευρώπη», «Δύση», «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός») προβάλλοντάς τες σαν άχρονες ουτοπίες, ιδέες δηλαδή κλειστές, με σύνορα τα όρια μιας ιδανικής ανθρωπότητας.

Η ευρωπαϊκή και μάλιστα η γερμανική φιλοσοφία αποτελεί κύρια πηγή στην ανάπτυξη τέτοιων ιδεών. Ποικίλα επιχειρήματα, διατυπωμένα από τον Kant, τον Fichte, τον Hegel, τον Schopenhauer, τον Nietzsche, τον Husserl, τον Heidegger, τον

Jaspers, τον Carnap, τον Wittgenstein, τον Popper, προκαλούν την απορία μήπως υπάρχει ένα είδος ρατσισμού που συνυφάνεται με την ευρωπαϊκή φιλοσοφία, με το νόημα τουλάχιστο πως αυτή έχει ανάγκη να προβάλλει και τον τόπο, όπου αυτή καλλιεργείται, σαν έναν διακεκριμένο και προνομιακό τόπο του πνεύματος. Αν και η απορία αυτή φαίνεται υπερβολική, ωστόσο δεν είναι· υποστηρίζεται από το γεγονός ότι το ευρωπαϊκό πνεύμα έτεινε συχνά και τείνει ακόμα να κατανοεί τον εαυτό του μέσα από τον καθρέφτη άλλων φυλών και πολιτισμών, διαμορφώνοντας εικόνες που το κολακεύουν². Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη πως η Ευρώπη συνειδητοποιούσε τον εαυτό της μέσα από το έτερό της, τις ξένες κοινωνίες, φυλές και κουλτούρες, που σαν αποικίες τις έβλεπε μ' ένα κυριαρχικό πνεύμα και γενικά διατηρούσε απέναντί τους μια στάση πολιτικής και πολιτισμικής ανωτερότητας, κατανοούμε την ευρωπαϊκή ιστορική εικόνα του κόσμου σχεδιασμένη με το πνεύμα του νικητή (αρχαίοι Έλληνες, Ρωμαίοι, Ευρωπαίοι του χριστιανικού Μεσαίωνα, Άγγλοι, Γάλλοι, Ισπανοί της νεότερης εποχής). Η ιστορία αυτή είναι ένας αγώνας δρόμου και μαζί ηθικής προβολής και καταξίωσης, όπου ο κάθε δρομέας είναι μόνον ένας πρόδρομος της ιστορικής κούρσας που οδηγεί στην τελική αποθέωση και όχι απλά ένας εκφραστής της πολιτικής και πολιτισμικής διαδικασίας σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο³. Η δυτική ιστορία φαντάζει έτσι σαν ένα παιχνίδι που παίζεται από νικητές και κυρίαρχους, μια θριαμβευτική πορεία που την αφηγούνται οι ίδιοι οι θριαμβευτές. Αυτό ισχύει επίσης και για την ιστορία της επιστήμης και της φιλοσοφίας: η δυτική επιστήμη και φιλοσοφία έχει ιστορία γραμμένη από δυτικούς που διαχειρίζονται τη γνώση και τη θεωρία σαν δύναμη πάνω στη φύση και τους ανθρώπους. Είναι κι αυτή γνώση οπλισμένη με τα όπλα των νικητών. Η γνώση αυτή φέρνει φυσικά μαζί της την αλαζονεία της δύναμης.

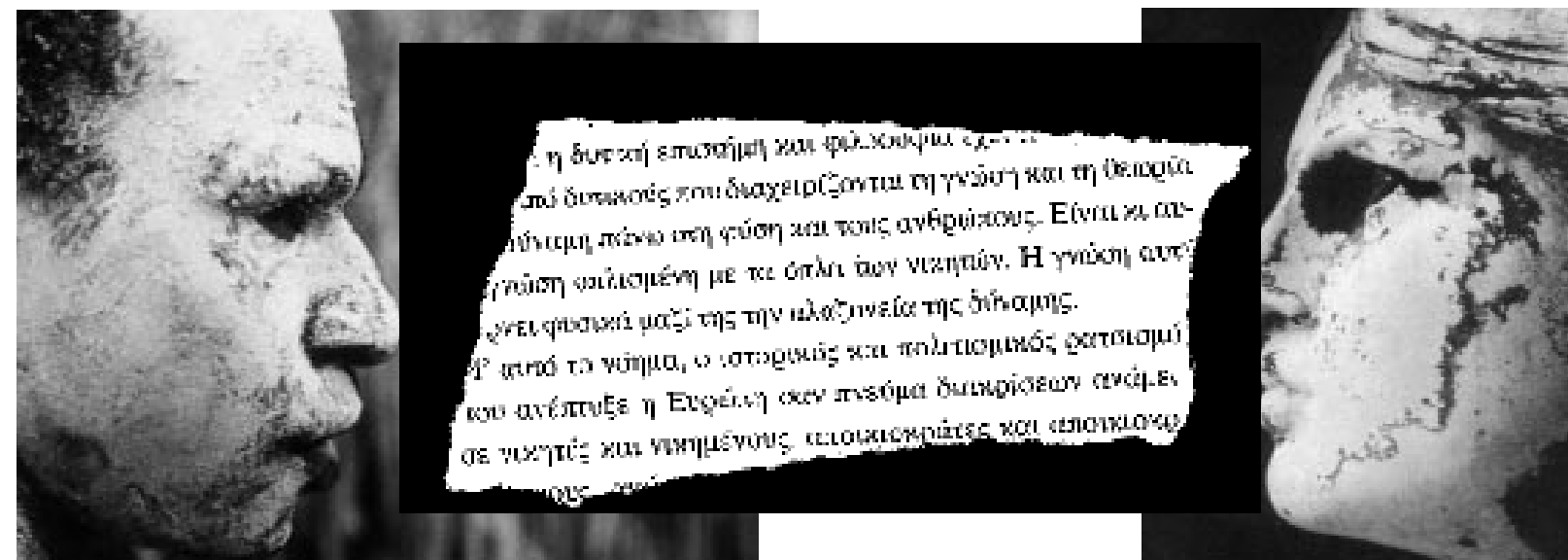
Μ' αυτό το νόημα, ο ιστορικός και πολιτισμικός ρατσισμός, που ανέπτυξε η Ευρώπη σαν πνεύμα διακρίσεων ανάμεσα σε νικητές και νικημένους, αποικιοκράτες και αποικιοκρατούμενους, ανώτερους και κατώτερους το πνεύματι, είναι υπεύθυνος ενός φαύλου κύκλου, όπου η Ευρώπη παράγει την ετερότητα (π.χ. την Αφρική) και μαζί την ταυτότητά της.

Στη φιλοσοφία ιδιαίτερα, ο Kant και ο Hegel, που θεωρούνται πρόδρομοι του πολιτισμικού ρατσισμού⁴, δείχνουν εντυπωσιακά πώς λειτουργεί το κυκλικό αυτό σχήμα με έδρα τη φιλοσοφία, που περιγράφει τον ιδεολογικό μηχανισμό του μύθου της Ευρώπης: η Ευρώπη γεννά φιλοσοφία και η φιλοσοφία με τη σειρά της γεννά την Ευρώπη ως πνεύμα, γεννά δηλαδή την πνευματική Ευρώπη. Μ' αυτό το νόημα, η Ευρώπη προβάλλεται σαν πλάσμα, είδωλο ή διακεκριμένο ιδεολογικό τοπίο της φιλοσοφίας.

II
Ο Husserl⁵, αναζητεί τον γενέθλιο τόπο, το «πρωταρχικό φαινόμενο» (Urhänomen) της πνευματικής Ευρώπης, στη

της». Στην ιδέα της φιλοσοφίας έχει εγκλειστεί εκ προοιμίου η απόλυτη καθολικότητα. Και αυτόν το λόγο δεν τον έχει ούτε ο Παπούα ούτε ο Τσιγγάνος. «Η ανθρωπιά της ανώτερης ανθρωπότητας ή του λόγου χρειάζεται μια γνήσια φιλοσοφία»⁶. Και με τη φιλοσοφία δεν έχουν καμιά σχέση ούτε οι Παπούα ούτε οι Τσιγγάνοι.

Η χουσερλιανή αυτή ιδέα δε θέλει εναλλακτικά. Θα μπορούσε λ.χ. να μπει στη θέση της η Ευρώπη ως μουσική ή γενικά ως τέχνη. Αλλ' αυτή γεννιέται από την Ευρώπη – δεν γεννά πάλι την Ευρώπη ως πνεύμα με διαδικασίες κυκλικής επαναφοράς, όπως συμβαίνει με τη φιλοσοφία (με τον τρόπο π.χ. που την εννοεί πλατιά ο Husserl) στην αρχαία Ελλάδα: το σύνολο του επιστητού, επιστήμη που συνοψίζει μια τάξη πολιτισμικών

φιλοσοφία, την «καινοφανή στάση» των ανθρώπων απέναντι στον κόσμο γύρω τους (Umwelt), που είναι, με το νόημα που δίνει ο ίδιος⁷, «ένα πνευματικό σχήμα μέσα σ' εμάς και την ιστορική μας ζωή» και όχι μια περιβάλλουσα φύση, ξένη στο πνεύμα. Βρίσκει, λοιπόν, σ' αυτόν τον προνομιακό τόπο «το αρχέγονο φαινόμενο της πνευματικής Ευρώπης»: την ανατολή της φιλοσοφίας στο έθνος των Ελλήνων κατά τον 7ο και τον 6ο αι. π.Χ. Έτσι συνεχίζεται μια παράδοση που καλλιεργεί την ολοκληρωτική ιδέα της Ευρώπης ως πνεύμα που παράγει τη φιλοσοφία και ταυτόχρονα παράγεται απ' αυτήν. Ο ίδιος εξηγεί πως «με το πνευματικό νόημα ανήκουν στην Ευρώπη οι αγγλικές κτήσεις, οι Ενωμένες Πολιτείες κ.λπ., όχι όμως οι Εσκιμώοι ή Ινδιάνοι των θηριοτροφείων, των πανηγυριών ή οι Τσιγγάνοι που ρεμπελεύουν γυροφέροντας την Ευρώπη»⁸. Οι Τσιγγάνοι δεν ανήκουν στην πνευματική Ευρώπη. Γιατί χαρακτηριστικό της πνευματικής Ευρώπης είναι ο Λόγος. Βέβαια, ο άνθρωπος είναι λογικό ζώο και, μ' αυτό το ευρύ νόημα, άνθρωπος είναι και ο Παπούα. Αλλά όπως ο άνθρωπος και ο ίδιος ο Παπούα παριστάνει μια νέα βαθμίδα ζωικότητας απέναντι στο ζώο, έτσι ο φιλοσοφικός λόγος παριστάνει μιαν νέα βαθμίδα ανθρωπίνης ύπαρξης και λόγου

μορφωμάτων και εκφράζει μαζί μιαν ιστορικότητα, τη μορφή μιας νέας ιστορικότητας⁹. Υπάρχει ευρωπαϊκή μουσική, ευρωπαϊκή ζωγραφική κ.λπ., αλλά δεν υπάρχει μουσική Ευρώπη ή ζωγραφική Ευρώπη. Ένα άλλο, πιο κατάλληλο εναλλακτικό θα ήταν η ιδέα της πόλης-κράτους: η γένεση της πόλης-κράτους στην αρχαία Ελλάδα αποτελεί την πρωταρχική γενεσιουργική πράξη στην ιστορική διαδικασία ίδρυσης της Ευρώπης. Πριν από την πόλη-κράτος δεν υπήρξε Ευρώπη. Η πόλη γέννησε την Ευρώπη και η Ευρώπη την πόλη, δηλαδή έναν συνεχή αστικό ιστό που τον διαπερνά κανείς συνεχώς απ' άκρου σ' άκρο, χωρίς κενά. Η πόλη δεν είναι μόνο κουλτούρα, αλλά το πολιτισμικό σύστημα είναι το πιο κεντρικό στην πόλη. Το ενδιαφέρον, ωστόσο, του Husserl για τη γένεση της Ευρώπης είναι κατά βάση φιλοσοφικό και όχι ανθρωπολογικό ή πολιτικό. Η συζήτηση αυτή ακολουθεί τα χνάρια μιας πορείας που ξεκίνησε από τον Kant και συνεχίστηκε στον Hegel.

III
Στο δοκίμιό του *Von den verschiedenen Racen der Menschen* (1775)¹⁰, ο Kant διακρίνει τέσσερις φυλές (λευκούς, νέγρους, Ούννους, Ινδούς) τονίζοντας πως η διαφορά τους είναι πολύ

σημαντική. Όπως παρατηρεί ο ίδιος, δεν πρόκειται για διαφορετικά είδη ανθρώπων παρά για διαφορετικές φυλές. Και η διαφορά των φυλών δεν έγκειται απλά και μόνο σε εξωτερικά χαρακτηριστικά (χρώμα του δέρματος και γεωγραφικές ιδιαιτερότητες). Έχουν, βέβαια, κι αυτά τη σημασία τους. Ιδιαίτερα τονίζεται η σημασία του κλίματος στην ανάπτυξη των ανθρώπων: «στις θερμές χώρες ο άνθρωπος ωριμάζει σ' όλα τα μέρη νωρίτερα, αλλά δεν πετυχαίνει την τελειότητα των εύκρατων ζωνών. Στη μέγιστη τελειότητά της η ανθρωπότητα υπάρχει στη φυλή των λευκών»¹¹.

Αντιπαραθέτοντας ο φιλόσοφος τον Λευκό προς τον Νέγρο, παρατηρεί πως αυτοί «δεν είναι, βέβαια, διαφορετικά είδη ανθρώπου (γιατί ανήκουν πιθανά σ' ένα γένος), αλλά είναι δύο διαφορετικές φυλές»¹² και προχωρεί σε ανθρωπολογικές παρατηρήσεις που κάνουν πιο σαφή την αντιπαράθεση τους: ο γενικός χαρακτήρας του Νέγρου συντίθεται από βαθύτητα¹³, φαντασία, τεμπελιά, αναποφασιστικότητα και ζήλεια. Ο ίδιος¹⁴ παρατηρεί: «οι Νέγροι της Αφρικής δεν έχουν από τη φύση τους κανένα αίσθημα που να τους υψώνει πάνω από το παιδιάστιχο... Δεν βρέθηκε ποτέ ένας μοναδικός μαύρος που να προσέφερε κάτι μεγάλο είτε στην τέχνη είτε στην επιστήμη ή σε μια άλλη αξιέπαινη δραστηριότητα». Έτσι βρίσκει «ουσιαστική» τη διαφορά ανάμεσα στα δύο αυτά ανθρώπινα γένη (τους λευκούς και τους μαύρους). Αυτή μάλιστα του φαίνεται πιο μεγάλη όσον αφορά τις ικανότητες αισθημάτων παρά όσον αφορά το χρώμα. Αλλά δεν δικαιολογεί ο φιλόσοφος πώς περνά από φυσικές, γεωγραφικές-κλιματολογικές διακρίσεις σε ανθρωπολογικές αξιολογήσεις, νοητικές διαφοροποιήσεις, πολιτισμικές διακρίσεις και ηθικές αποτιμήσεις.

Ιδιαίτερα εμφανής είναι η εσωτερική ασυμφωνία των απόψεων αυτών με τον ανθρωπισμό και την ηθική του. Ο Kant λέει: «στο βασίλειο των σκωπών το καθετί είτε έχει τιμή (Preis) είτε έχει αξιοπρέπεια (Würde). Ό,τι έχει τιμή είναι ανταλλάξιμο με κάτι άλλο, μπορεί να αντικατασταθεί απ' αυτό. Ό,τι, αντίθετα, βρίσκεται υπεράνω κάθε τιμήματος και συνεπώς δεν έχει κανένα ισοδύναμο, έχει αξιοπρέπεια... Έτσι η ηθική και ο ανθρωπισμός είναι τα μόνα που διαθέτουν αξιοπρέπεια»¹⁵. Αλλά μ' αυτό το νόημα, ο ανθρωπισμός δεν συμβιβάζεται με την τάση να ανάγονται ανθρωπολογικές διακρίσεις σε φυλετικές διαφορές. Έμμεση επιβεβαίωση του χάσματος αυτού αποτελεί το γεγονός ότι ο θεωρητικός του ρατσισμού Joseph-Arthur Gobineau¹⁶ αντιτίθεται στην καντιανή «αξιοπρέπεια», γιατί αυτή ακριβώς σημαίνει «προσωπική διάκριση» και, όπως αυτός παρατηρεί, «δεν μπορούμε να αποκτήσουμε συνείδηση αυτής της διάκρισης χωρίς να περιφρονήσουμε κάποιους άλλους ως κατώτερα όντα», κυρίαρχο γνώρισμα κατά τον ίδιο σ' όλους τους μεγάλους πολιτισμούς και σ' όλες τις ευγενείς φυλές: «νιώθοντας ο καθένας περήφανος για τη σειρά και την καταγωγή του αρνείται να αναμιχθεί με τους χυδαίους». Και ο κατηγορικός

προσταγμός του Kant¹⁷, που ορίζει να ενεργείς έτσι που ο κανόνας της βούλησής σου να μπορεί πάντοτε να ισχύει ως αρχή μιας νομοθεσίας για όλη την ανθρωπότητα, είναι ασυμβίβαστος με την ιδέα των διακρίσεων.

IV

Πιο αναπτυγμένη και επεξεργασμένη η θεωρία αυτή μπορεί να βρεθεί στον Hegel, όπου Ευρωπαίος και Νέγρος, Ευρώπη και Αφρική προβάλλονται διαμετρικά αντίθετα: η Ευρώπη, το θέατρο της παγκόσμιας ιστορίας, η πατρίδα του πνεύματος του κόσμου – η Αφρική, μια ήπειρος χωρίς ιστορία, πρωτόγονη και βάρβαρη. Ο Hegel παρατηρεί πως η αντίθεση αυτή διαγράφεται κιόλας στην αρχαιότητα, με τη διαφορά ότι από παλιά «στη νότια Ευρώπη η Ελλάδα και η Ιταλία υπήρξαν για πολύ το θέατρο της παγκόσμιας ιστορίας», ενώ αργότερα «και καθώς η μέση και η βόρεια Ευρώπη ήταν απολίτιστη, βρήκε εδώ την πατρίδα του το πνεύμα του κόσμου» και εγκαταστάθηκε. Καρδιά της Ευρώπης τώρα θεωρείται η Γερμανία, η Γαλλία και η Αγγλία¹⁸.

Το επιχείρημα του Hegel μπορεί να ανασυγκροτηθεί με τις ακόλουθες προτάσεις¹⁹:

1. Η όλη ζωή του πλανήτη μας αναλύεται σε ποικίλες μορφές που τις αντανakλούν συγκεκριμένες γεωγραφικές διαφορές. Η ποικιλία αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι η ανθρώπινη ζωή είναι κατακερματισμένη σε περιοχές που δηλώνουν πόσο διαφορετικά είναι τα γεωγραφικά μέρη του κόσμου και πόσο διαφορετικές οι φυλές που τα κατοικούν. Οι διαφορές αυτές είναι ακόμα φυσικές διαφορές, αφορούν τη φυσική ψυχή (Naturseele)· δεν μπορούν να φτάσουν στην ιδέα μιας «σταθερής διάκρισης ανάμεσα σε δικαιωμένες και αδικαιώτες φυλές ανθρώπων». Αλλά η εξήγηση αυτή δεν έχει μεγάλη σημασία, μια και ο «πολιτισμός» εδώ λειτουργεί σαν «φύση», σαν τρόπος δηλαδή να τακτοποιούνται στον κόσμο ομάδες, φυλές, λαοί.

2. Οι φυλές που συνθέτουν την ανθρωπότητα είναι διαφορετικές και άνισες (ανώτερες-κατώτερες). Την ανώτατη θέση κατέχει η λευκή Ευρώπη, στην καρδιά του κόσμου, ενώ την κατώτερη η μαύρη Αφρική, που ο φιλόσοφος δεν συμπεριλαμβάνει καν στο σχήμα της παγκόσμιας ιστορίας, «γιατί αυτή δεν είναι μια ιστορική ήπειρος» (εξαιρείται η Βόρεια Αφρική που ανήκει ουσιαστικά στην Ευρώπη)²⁰. Η αντιπαράθεση Ευρώπης και Αφρικής γίνεται με γενικές κρίσεις, κατά τρόπο που η προβολή της πρώτης να συνεπάγεται την υποτίμηση της δεύτερης: η Ευρώπη είναι η χώρα του Λόγου (Vernunft) – η Αφρική είναι άλογη ήπειρος. Γενικά, «οι Ευρωπαίοι έχουν ως αρχή και χαρακτήρα τους το συγκεκριμένα γενικό, τη σκέψη που προσδιορίζει τον εαυτό της»²¹, τον λόγο (θεωρητικό και πρακτικό)²². Αυτός αποτελεί την αρχή του ευρωπαϊκού πνεύματος: ο λόγος που έχει συνείδηση του εαυτού του»²³. Αντίθετα, οι Νέγροι χαρακτηρίζονται από το συναίσθημα, την εικόνα, το φυσικό, το αδιάμαστο, το αχαλί-

νωτο, το βαθύ²⁴. Η συνείδησή τους «είναι ανίκανη να θεωρητικοποιήσει οποιαδήποτε αντικειμενική οντότητα, όπως θεός ή νόμος...» Και ο φιλόσοφος συμπληρώνει: «τίποτε ελάχιστα ανθρώπινο δεν μπορεί να βρεθεί στον χαρακτήρα τους». Ότι αυτοί ανήκουν στην περιοχή του ά-λογου φαίνεται ιδιαίτερα από τη θρησκεία τους: «η θρησκεία αρχίζει με τη συνείδηση πως κάτι ανώτερο από τον άνθρωπο υπάρχει. Αλλά τους Νέγρους ήδη ο Ηρόδοτος²⁵ ονόμασε μάγους. Στη μαγεία τώρα κείται όχι η παράσταση ενός θεού, μιας ηθικής πίστης. Αυτή προβάλλει την παράσταση του ανθρώπου ως ύψιστης δύναμης, της δύναμης που μπορεί να καταφέρεται ενάντια στη δύναμη της φύσης»²⁶. Στους Νέγρους «δε μπορούμε να κάνουμε λόγο για πνευματική λατρεία του θεού ού-

τε για κράτος δικαίου». Έχοντας οι Νέγροι το γενικό πρόσταγμα στην όλη υπόθεση του κόσμου, «διατάζουν οι ίδιοι τη φύση κι αυτό ονομάζεται μαγεία». Ο Νέγρος εκπροσωπεί τον φυσικό άνθρωπο σ' όλο του τον πρωτογονισμό και με όλα τα αχαλίνωτα ένστικτά του.

3. «Ο άνθρωπος είναι καθεαυτόν ελεύθερος, αλλά οι Αφρικόνοι, οι Ασιάτες δεν είναι ελεύθεροι, επειδή αυτοί δεν έχουν τη συνείδηση αυτού που αποτελεί την έννοια του ανθρώπου»²⁷. Οι Ευρωπαίοι είναι ελεύθεροι, γιατί αυτοί έχουν πνεύμα που κυριαρχείται από «απεριόριστη ορμή για γνώση, πράγμα ξένο στις άλλες φυλές», με τη γνώση και το λόγο υποτάσσουν τον εξωτερικό κόσμο στους σκοπούς τους και πραγματώνουν την ελευθερία μέσα από λογικούς θεσμούς. Ο φιλόσοφος δεν εξηγεί, αλλά διαπιστώνει απλά το γεγονός ότι οι Νέγροι δεν είναι ελεύθεροι. Παρατηρεί πως «στο εσωτερικό της καθαυτή Αφρικής το πνεύμα των ιθαγενών μένει κλειστό, δεν αισθάνεται καμιά ορμή ελευθερίας, υποφέρει χωρίς αντιστάσεις τη γενική σκλαβιά»²⁸. Τη σκλαβιά ακριβώς υπηρετεί και η πολυγαμία που παρατηρείται ανάμεσα στους Νέγρους: αυτοί τείνουν να γεννούν όσο γίνεται περισσότερα παιδιά, για να τα πωλούν μετά ως σκλάβους. Ο Hegel

μάλιστα αναφέρει την περίπτωση ενός νέγρου στο Λονδίνο που θρηνολόγισε απαρηγόρητος καθώς είχε μείνει πραγματικά φτωχός, αφού είχε πια πουλήσει όλους τους συγγενείς του. Και διατυπώνει τη γενική και φανερά ανιστορική παρατήρηση: «η κατάσταση τους (των Νέγρων) δεν ήταν ικανή ούτε για ανάπτυξη ούτε για μόρφωση. Όπως τους βλέπουμε σήμερα, έτσι ήταν πάντοτε».

Μια και η παγκόσμια ιστορία είναι κατά τον Hegel «η πρόοδος στη συνείδηση της ελευθερίας»²⁹ και ο Νέγρος βρίσκεται σταθερά σε κατάσταση δουλείας, χωρίς καμιά συνείδηση ελευθερίας, η Αφρική μένει αποκλεισμένη από την ιστορική διαδικασία. Όσον αφορά το πολίτευμα, υπάρχει ένας άρχοντας ή βασιλιάς που τους κυβερνά, «γιατί η βαρβαρότητα

των αισθήσεων μόνο με τη δεσποτική εξουσία δαμάζεται»· με τη σειρά τους οι υποτελείς κρατούν το βασίλειό τους δέσμιο στα όρια της φυσικής τους άγριας κατάστασης.

Το όλο επιχείρημα εξηγεί την παράλειψη του φιλοσόφου να συμπεριλάβει την Αφρική στην κύρια φιλοσοφικοιστορική του έκθεση. Εισάγοντας την αφήγησή του για την παγκόσμια ιστορία λέει: «τώρα αφήνουμε την Αφρική χωρίς να έχουμε σκοπό να την μνημονεύσουμε ξανά. Γιατί αυτή δεν είναι μια ιστορική ήπειρος, δεν δείχνει ούτε μεταβολή, ούτε ανάπτυξη και ο,τιδήποτε μπορεί να έχει συμβεί εκεί (εννοείται στη Βόρεια Αφρική) ανήκει στον κόσμο της Ασίας και της Ευρώπης»³⁰. Έτσι τακτοποιεί συνοπτικά τους λογαριασμούς του με την Αφρική προεξοφλώντας την παράλειψή του να την συμπεριλάβει στο σώμα της παγκόσμιας ιστορίας του. Την παραλείπει περιφρονητικά με την ανιστορική δήλωση πως πρόκειται για ήπειρο δίχως ιστορία, δίχως φιλοσοφία και δίχως πολιτισμό. Η μόνη παραχώρηση που κάνει είναι να δεχτεί πως η Αφρική «θα έπρεπε απλά να αναφερθεί στο κατώφλι της παγκόσμιας ιστορίας». Αλλ' οπωσδήποτε αυτή δεν αξίζει να μπει στο ευγενές αυτό ενδιαίτημα που αποκαλείται Ιστορία, με την Ευρώπη υψηλή οικοδόσυνά της.

Συνοπτικά, το επιχείρημα του Hegel περιλαμβάνει τις ακόλουθες κύριες θέσεις για την Αφρική:

1. Η Αφρική είναι μια στατική ήπειρος
2. Αυτή έχει μείνει ανανάπτυκτη και πρωτόγονη
3. Είναι ήπειρος δίχως ιστορία (ιστορική συνείδηση)
4. Κατοικείται από ανθρώπους που ζουν άσπυτη ζωή
5. Οι κάτοικοί της είναι άγριοι (βάρβαροι)
6. Η Αφρική δεν έχει δική της φιλοσοφία
7. Από την άποψη της ποιότητας των ανθρώπων προκύπτει για μια ομογενή ήπειρο (έτσι ο φιλόσοφος κάνει λόγο για «αφρικανικό πνεύμα», συμβατική έκφραση για ήπειρο χωρίς ιστορία)³¹.

Ο Hegel, όπως και ο Kant, δεν φαίνεται πρόθυμος να πειρητά ότι οι ανθρώπινες φυλές είναι άνισες, κατά τρόπο που να δικαιολογείται η αρχή να έχουν οι ανώτερες δικαίωμα να εξουσιάζουν τις κατώτερες. Θεωρεί τη διαφορά των φυλών φυσική διαφορά, αλλά την ελευθερία δεν την κατανοεί στο φυσικό επίπεδο. Επιχειρηματολογεί κυρίως με το σχήμα:

Λευκός ελεύθερος-Νέγρος σκλάβος

Ελευθερία για τον Ευρωπαίο σημαίνει σκλαβιά για τον Νέγρο. Ο Hegel δικαιολογεί αυτή τη σχέση λέγοντας: «οι Νέγροι οδηγούνται από τους Ευρωπαίους στη σκλαβιά και πουλιούνται στα σκλαβοπάζαρα για την Αμερική. Ωστόσο, η μοίρα τους στην ίδια τη χώρα τους είναι ακόμη χειρότερη, όπου επίσης είναι δεδομένη απόλυτη σκλαβιά, γιατί είναι η βάση γενικά της σκλαβιάς το γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν έχει ακόμα συνείδηση της ελευθερίας του κι έτσι βουλιάζει στην κατάσταση του, στην απαξία του»³².

Με τέτοιες ιδέες ο Hegel έσυρε «το χορό της δυσφήμισης των μη-λευκών φυλών που συνόδευαν και ενίσχυαν την ευρωπαϊκή αποικιακή εκστρατεία κατά τη διάρκεια του 19ου και για ένα διάστημα του 20ού αιώνα»³³. Η *Φιλοσοφία της Ιστορίας* του Hegel, διαβασμένη από γενιές σπουδαστών και φιλοσόφων, ιστορικών, ανθρωπολόγων, γενικά διανοουμένων, στάθηκε ένα από τα πιο επιδραστικά έργα στη διαμόρφωση και εγκαθίδρυση της φήμης πως η Αφρική είναι μια ήπειρος δίχως ιστορία, πολιτισμό και φιλοσοφία³⁴. Αλλά το έργο αυτό είναι γνήσιο παιδί του ευρωπαϊκού πνεύματος και προσφέρει μια θεωρητικά επεξεργασμένη και ραφινάριση εκλογίευση του ευρωπαϊκού εθνοκεντρισμού, συστηματική έκφραση και δικαιολόγηση της δόξας του ευρωπαϊκού πνεύματος. Είναι, λοιπόν, παιδί και μαζί θεωρητική μήτρα του. Γι' αυτό είναι διαβλητή τόσο η εικόνα της Ευρώπης, που προβάλλεται μέσα απ' αυτό όσο και η εικόνα της Αφρικής που ταυτόχρονα πλάθεται σε αντιπαράθεση.

Η νεγροσύνη δεν είναι παρά η ιδέα των αποστόλων του λευκού λόγου, του λευκού πνεύματος. Πλάθοντας ο Hegel, ο μέγας απόστολος του λευκού πνεύματος, την ταυτότητα της Ευρώπης ως πνεύμα, δεν το κατορθώνει παρά σε σχέση με το έτερό της, την Αφρική. Από τη μια ο λόγος και η ελευθερία, από την άλλη το ά-λογο και η σκλαβιά. Αλλά η απελευθέρω-

ση του Νέγρου οδηγεί τόσο στην ταυτότητά του, την αναγνώριση του εαυτού του, όσο και στην ταυτότητα του Ευρωπαίου: ο Ευρωπαίος κερδίζει τη νέα ταυτότητά του μέσα από την άρνηση του Νέγρου να είναι σκλάβος (άποικος)· πεθαίνει ο Νέγρος ως σκλάβος και μαζί πεθαίνει ο Ευρωπαίος αφέντης. Μέσα από τον διπλό αυτό θάνατο βγαίνουν και οι δύο ξαναγεννημένοι. Η διαλεκτική αυτή, ωστόσο, που θα ήταν σύμφωνη με τη διαλεκτική αφέντη και δούλου της *Φαινομενολογίας του Πνεύματος*, δεν αγγίζει τον Hegel.

Επειδή στον Hegel³⁵ το πνεύμα γνωρίζει τον εαυτό του μέσα από τις συγκεκριμένες αποκρυσταλλώσεις του στην ιστορία, μπορεί αυτό να φτάσει στην απόλυτη γνώση του εαυτού του, πραγματώνοντας και αίροντας την ετερότητά του. Η ταυτότητα του πνεύματος δεν είναι μια άμορφη γενικότητα παρά δημιουργία συγκεκριμένων μορφών. Ο φιλόσοφος³⁶ αναγνωρίζει πως «η μοναδική σκέψη που προσκομίζει η φιλοσοφία είναι η απλή σκέψη του Λόγου, ότι δηλαδή ο Λόγος κυριαρχεί στον κόσμο και συνακόλουθα ότι η παγκόσμια ιστορία διέπεται από το Λόγο». Καθώς η φιλοσοφία διαχειρίζεται έτσι με τα δικά της μέτρα την ιστορία του κόσμου, χύνονται την μέσα στο δικό της καλούπι, προβάλλει μιαν εικόνα της φιλοσοφικομορφικής: ο Λόγος κυβερνά τον κόσμο και ο άνθρωπος, φορέας του Λόγου, παράγει μέσα απ' αυτόν μιαν έλλογη φιλοσοφία και μια λογική ιστορία. Η αλήθεια της αυτοεπιβεβαιώνεται. Το πνεύμα ανταμείβει στην πράξη τον εαυτό του αφήνοντας μέσα από το συντελεσμένο έργο του να αντανάκλαται η ίδια του η εικόνα.

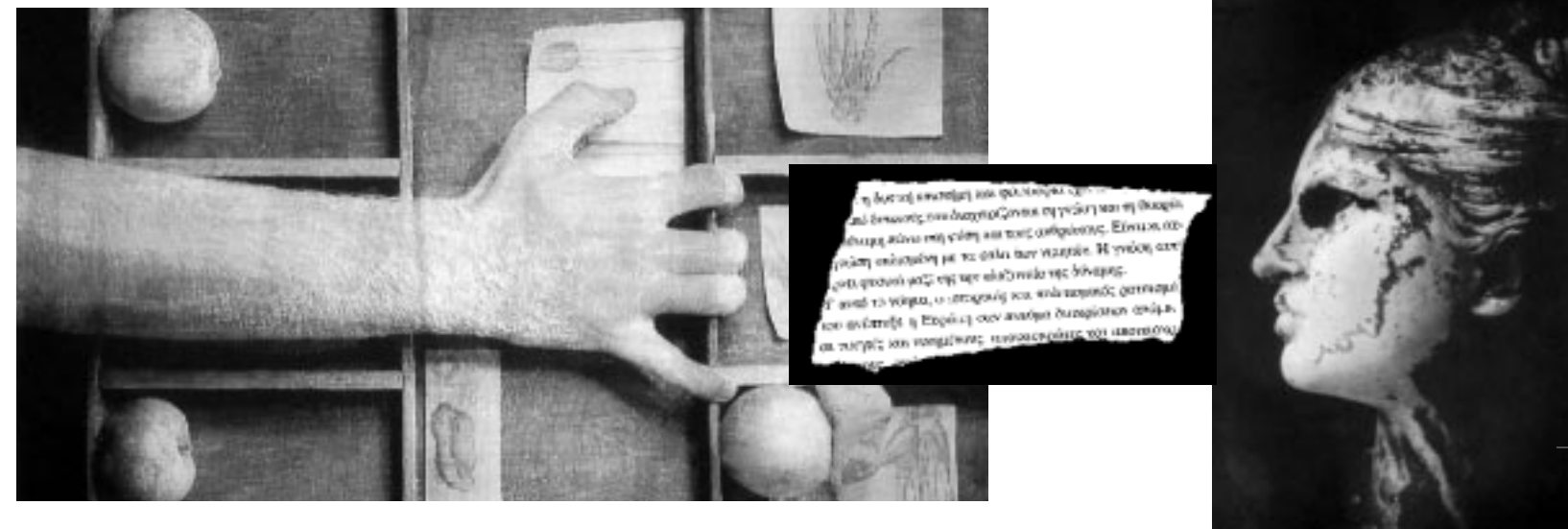
Λέγοντας ο Hegel πως ιστορική ήπειρος είναι ένας κόσμος του πνεύματος που αναπτύχθηκε, εννοεί πως το πνεύμα αυτό έχει αποκρυσταλλωθεί σε πολιτισμικό και πολιτικό έργο. Μ' αυτό το νόημα, το ευρωπαϊκό πνεύμα συλλαμβάνει τον εαυτό του ως ολότητα που αυτοπαριστάνεται και αυτοστοχαζέται, όπως ο ίδιος ο Hegel νοείται ως κοσμοϊστορικό πρόσωπο που συλλαμβάνει το πνεύμα του αυτοστοχαζόμενο.

Αλλά ο φιλόσοφος που θέτει ένα τέλος στην ευρωπαϊκή ιστορία θεωρώντας την φιλοσοφικά συντελεσμένη, φαίνεται να πέφτει ανεπίγνωστα θύμα της ίδιας του της παραγωγού αρχής, της αρχής της σκέψης που αφανίζει την αρνητικότητα. Με τους δικούς του όρους, η φιλοσοφία του, σαν φρούτο που έπεσε ώριμο, συνοδεύτηκε από την ικανοποίηση του δημιουργού και του κοινού του σαν πνευματική απόλαυση συντελεσμένου έργου και μεγάλης συγκομιδής, αλλά μαζί και από την απογοήτευση του τέλους: «το φρούτο μια φορά μονάχα πέφτει»· το γεύεται κανείς, γιατί το ελιθμεί με μεγάλη όρεξη, ύστερα όμως δε μένει παρά το πικρό, νεκρό κουκούτσι, σαν δυνατότητα μονάχα για νέα αρχή ζωής.

Γενικά, η εικόνα που σχεδιάζει ο φιλόσοφος για τον Ευρωπαίο και τον Νέγρο είναι ασύμμετρη με το σύστημά του. Περιγράφοντάς τους κατ' αντιπαράθεση, φιλοτεχνεί από τη μια την φαινική εικόνα του Ευρωπαίου με τα χρώματα του λόγου, θεωρητικού και πρακτικού, της σκέψης που παίρνει συνείδη-

ση του εαυτού της, του πνεύματος του κόσμου, και από την άλλη τη σκοτεινή εικόνα του Νέγρου, το έτερό της, ενσάρκωση του ά-λογου, του ανελεύθερου, του μη-ιστορικού. Επεξεργάζεται και χρησιμοποιεί κατάλληλα έννοιες, όπως λόγος, ελευθερία, ιστορία, πολιτισμός, που λειτουργούν σαν τεχνητά φώτα που φωτίζουν τόσο το ευρωπαϊκό πνεύμα όσο και το έτερό του, το αφρικανικό. Αυτό βέβαια μένει στη σκιά, αλλά χωρίς αυτό, το ευρωπαϊκό πνεύμα δεν θα είχε το ίδιο καμιά λάμψη. Η Ευρώπη παράγει πνεύμα κι αυτό δίνει έκφραση, σχήμα και νόημα στον εαυτό του και στο σπίτι του, προβάλλει την ανωτερότητά του και δικαιολογεί τα πάντα μέσα από τα είδωλά του, τις έννοιες, που πλάθονται για να το εκφράζουν και να το κολακεύουν. Και η ανωτερότητα, βέ-

θουν προδομένοι μέσα από τα βλέμματα των λευκών, οι οποίοι φαντάζουν έτσι στα δικά τους μάτια σαν ένας καινούριος τύπος ανθρώπου, ένα άλλο ανθρώπινο είδος που διαμόρφωσε η «πολιτισμένη» Ευρώπη³⁷. Η σχέση «ανώτερος-κατώτερος» υπονοεί ότι, μια και αυτοί είναι μη-πολιτισμένοι, θα έπρεπε ο δικός μας πολιτισμός να γίνει και δικός τους, να μάθουν κι αυτοί να μιλούν τη δική μας γλώσσα και να γίνουν άνθρωποι σαν εμάς. Έτσι όλη η ανθρώπινη τάξη αλλάζει συθέμελα και τα ανθρώπινα έργα ταξινομούνται σε έργα ευγενή και πολιτισμένα, έργα που απαιτούν καλλιέργεια, ευφυΐα και πνεύμα πρωτοβουλίας, και σε έργα βάνουσα, που απαιτούν μόνο σωματική δύναμη και όχι πνεύμα³⁸.

βαια, συνεπάγεται κατωτερότητα. Το γεγονός ότι η Αφρική περιγράφεται σαν ήπειρος δίχως ιστορία, δεν είναι ανεξάρτητο από το ότι η Ευρώπη θεωρείται σαν το θέατρο της παγκόσμιας ιστορίας, η πατρίδα του πνεύματος του κόσμου, η καρδιά της γης. Η Ευρώπη βλέπει τον εαυτό της να διεισδύει μέσα στο έτερό της, δηλαδή σε μια χώρα που προβάλλεται στα μάτια της άγρια, απολίτιστη, κατώτερη σύμφωνα με το δικό της μοντέλο διχοτόμησης του κόσμου (ευρωπαϊκή καλλιέργεια, εξυπνάδα και δραστηριότητα από τη μια, και βαρβαρότητα, ανοησία και αδράνεια από την άλλη). Για τον Ευρωπαίο, λοιπόν, κατανόηση του Νέγρου σημαίνει θεώρηση της κουλτούρας του σαν να ήταν μια αρνητική ή μονολιθική φιγούρα, ένα κακέκτυπο πολιτισμού, και οι φορείς του ανθρώπινα κακέκτυπα. Αλλά το πρόβλημα δεν αφορά τον Νέγρο. Είναι ο Ευρωπαίος που πλάθει μια μονολιθική και παραπλανητική εικόνα του εαυτού του και που ο Νέγρος αποτελεί μια παραπληρωματική αλλά συνεπή πλευρά της. Το πνεύμα που αυτοθεωρείται κυρίαρχο στην ιστορική σκηνή δεν εκδηλώνει απλά την ανωτερότητά του, αλλά μαζί θέτει ή μάλλον δημιουργεί την κατωτερότητα: εισάγει μια δική του τάξη πραγμάτων, όπου οι άλλοι (οι ιθαγενείς, οι νέγροι) νιώ-

V
Η αντίθεση Ευρωπαίος-Νέγρος ξεπερνά τα όρια μιας διαλεκτικής της διαφοράς, που ικανοποιείται με τη θέση πως υπάρχει ένα πολύχρωμο, πολυφωνικό πλέγμα που λέγεται ανθρώπινος πολιτισμός, κι αυτό δεν προϋποθέτει απομονωμένες ενότητες, τις ανθρώπινες φυλές, παρά κοινωνίες που ανήκουν σε ιστορικούς πολιτισμούς. Δεν διαθέτουμε κριτήρια αντικειμενικά, για να διακρίνουμε τους πολιτισμούς σε ανώτερους και κατώτερους: όλοι είναι απλά διαφορετικοί μεταξύ τους και το ίδιο αναγκαίο στην κατανόηση του όλου ανθρώπινου πολιτισμού. Όλοι (και οι πρωτογονικοί επίσης) έχουν το λόγο τους στην έδρα του κόσμου. Ο Lévi-Strauss³⁹ υποστήριξε την άποψη ότι όλοι οι μεγάλοι πολιτισμοί είναι το ίδιο πολύπλοκοι και αναγκαίοι για την πρόοδο της ανθρώπινης σκέψης: «δεν υπάρχουν Έλληνες και βάρβαροι: βάρβαροι είναι μόνον εκείνοι που ακόμα πιστεύουν στη βαρβαρότητα». Η θέση αυτή επικρίθηκε με τον ισχυρισμό πως η κατάργηση των αποστάσεων ανάμεσα στους πολιτισμούς και η ανάμιξή τους θα σήμαιναν τον πνευματικό θάνατο της ανθρωπότητας. Η κριτική αυτή, που φανερά προϋποθέτει τη ρατσιστική ιδέα της καθαρότητας των φυλών και

των πολιτισμών, θέλει να δείξει πώς θα έπρεπε να συμπεριφέρονται οι πολιτισμοί στην πολιτεία του κόσμου και όχι τι πραγματικά συμβαίνει μ' αυτούς.

Πέρα από την ιδέα της καθαρότητας των πολιτισμών και τη συναφή διδασκαλία πως αυτή πρέπει να διαφυλαχθεί, για να διασωθεί η ζωντανία του ανθρώπινου πολιτισμού, υπάρχει στην πραγματικότητα ο πλουραλισμός των πολιτισμών και των πολιτισμικών παραδόσεων, που δεν αποτελούν δεδομένα, συντελεσμένα γεγονότα παρά μόνο ανοιχτές διαδικασίες, κατά τις οποίες τίποτε πραγματικά δεν μένει καθαρό και αμιγές. Μ' αυτό το νόημα, η Ευρώπη (όπως και η Αφρική, η Ασία, η Αμερική, η Αυστραλία, η Δύση, η Ανατολή) δεν υπάρχει, αλλά γίνεται ενεργητικά ειπωμένο, την Ευρώπη δεν την έχουμε παρά την φτιάχνουμε. Καθώς μάλιστα την έχουμε χαμένη στη σημερινή ιστορική συγκυρία και δεν τη βρίσκουμε, χτίζουμε, όπως ο Κάδμος, μιαν Ευρώπη που ενσαρκώνει το όραμά μας...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. E. Balibar, Υπάρχει «νεορατσισμός»; στο *Φυλή Έθνος Τάξη*, μετ. Α. Ελεφάντη, Ελ. Καλαφάτη, Αθήνα 1991, 30-31.
2. Το πρώτο παράδειγμα προσφέρει ο Πλάτων που δικαιολογεί τη διάκριση Ελλήνων και βαρβάρων με το επιχείρημα πως οι πρώτοι είναι προικισμένοι με εξυπνάδα και έφεση για μάθηση, ενώ οι άλλοι είναι φύσει κατώτεροι και συνακόλουθα οι κατώτεροι πρέπει να εξουσιάζονται από τους ανώτερους. Έτσι ο φιλόσοφος δέχεται την υποδούλωση βαρβάρων (Πολιτ. 469 b.ε.). Σύμφωνα μ' ένα χωρίο από το *Περί αέρων, υδάτων, τόπων*, κεφ. 12 κ.ε., η νοημοσύνη, ο χαρακτήρας και η όλη διάπλαση των ανθρώπων εξαρτώνται από τις κλιματολογικές συνθήκες. Επειδή, λοιπόν, πρέπει οι εξυπνοί να κυριαρχούν και οι άλλοι να υποτάσσονται, έπεται πως άνθρωποι και λαοί διανοητικά κατώτεροι από τη φύση και τις συνθήκες διάπλασής τους είναι προορισμένοι για τα έργα υποταγής, ενώ οι εξυπνοί άνθρωποι και λαοί είναι πλασμένοι να είναι κυρίαρχοι. Ενώπιον αυτό το επιχείρημα προβάλλονταν επιχειρήματα σοφιστών (π.χ. του Αντιφώντα) που αποσκοπούσαν να δείξουν ότι τέτοιες διακρίσεις, ανάμεσα σε Έλληνες και βαρβάρους, δούλους και ελεύθερους ήταν συμβατικές και όχι φυσικές (Αντιφών, απ. 44, fr. B, col. 2, 10).
3. Eric Wolf, *Europe and the People without History*, Berkeley, Los Angeles, London 1982, 4-5.
4. Βλ. Chr. M. Neugebauer, «The racism of Hegel and Kant. A sketch of the theoretical discussion»: *Sage Philosophy*, έκδ. H. Odera Oruka, Nairobi, Kenya 1991, 247-57.
5. E. Husserl, *Die Krisis des europäischen Menschentums und die Philosophie*. Gesammelte Werke, τόμ. VI, Haag 1976, 321 κ.ε.
6. *Die Krisis*, 317.
7. *Die Krisis*, 318-19.
8. *Die Krisis*, 337-38.
9. *Die Krisis*, 322-23.
10. Werke, Ak.-Ausg., τόμ. 2, Berlin 1905, 430, 432.
11. *Physische Geographie*, II (1802): Werke, IX, Berlin-Leipzig 1923, 316.
12. *Von den verschiedenen Racen*, 430.
13. *Physische Geographie*, 316.
14. *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (1η έκδ. 1764, 2η 1766, 3η 1771): Werke II, 253.
15. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, II: Werke, IV, 434.
16. *Essai sur l' inégalité des races humaines*, Paris 1853-55, IV, III, τόμ. II, 21 κ.ε.
17. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, II: Werke, IV, 421.
18. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*: S. Werke, έκδ. H. Glockner, Stuttgart 1928, τόμ. 11, 148.
19. *System der Philosophie*, III. *Die Philosophie des Geistes*, 393, 3 έκδ., S. Werke, έκδ. H. Glockner, τόμ. 10, Stuttgart 1958, 70 κ.ε.
20. *Vorlesungen*, 163.
21. *System der Philosophie*, 77-78.
22. Όπ.π.
23. Όπ.π.
24. O Leopold Sedar Senghor (*Liberté*, I, Le Seuil 1964, 23) το ορίζει ως εξής: «το συναίσθημα είναι νέγρικο, όπως ο Λόγος είναι ελληνικός» (παράθεμα Fr. Chatelet - E. Pisier-Kouchner, *Οι πολιτικές αντιλήψεις του 20ού αιώνα*, μετ. Στ. Καρά, Μ. Κρητικού, Αθήνα 1982, 421).
25. *Ιστ.* II, 33.
26. *Vorlesungen* (Einleitung): S.W. 11, σσ. 13, 137-38.
27. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, I, S. Werke, 15, 272.
28. *System der Philosophie*, 80.
29. Κατά το σχήμα «στην Ανατολή ένας είναι ελεύθερος (ο άρχων-δεσπότης) – στην Ελλάδα και τη Ρώμη μερικοί είναι ελεύθεροι – στα γεωμανικά έθνη όλοι είναι ελεύθεροι» *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Einleitung).
30. *Vorlesungen*, 163.
31. Η ένταξη της αρχαίας Αιγύπτου στο σχήμα αυτό παρουσιάζεται πολύ προβληματική. Ο Hegel υποστηρίζει ότι η αρχαία Αίγυπτος δεν είχε τίποτε το κοινό με το «αφρικανικό πνεύμα»: «η Αίγυπτος θα θεωρηθεί στο πέρασμα του ανθρώπινου πνεύματος από την Ανατολή στη Δύση, αλλά δεν ανήκει στο αφρικανικό πνεύμα» (*Vorlesungen*, 145). Ο ίδιος, ωστόσο, θεωρεί ότι η θρησκεία και το πολιτικό σύστημα της Αιγύπτου περιέχουν «αφρικανικά στοιχεία» και ενμέρει ανήκουν στο «αφρικανικό πνεύμα»: «έχουμε μεταφέρει εδώ το αφρικανικό στοιχείο με την ανατολική γνησιότητά του στη Μεσόγειο, τον τόπο της έκθεσης των λαών» (όπ.π. 275). Φανερά, παρουσιάζεται εδώ μια αντίφαση: η Αίγυπτος ανήκει και δεν ανήκει στο αφρικανικό πνεύμα (βλ. Chr. M. Neugebauer, «The racism of Hegel and Kant. A sketch of the theoretical discussion»: *Sage Philosophy*, έκδ. H. Odera Oruka, Nairobi, Kenya 1991, 250-51).
32. *Vorlesungen*, 140.
33. Abiola Irele, εισαγωγή στο βιβλίο P.J. Hountondji, *African Philosophy: Myth and reality*, μετ. H. Evans, London 1983, 12.
34. Πβ. R. Horton-R. Finnegan (εκδ.), *Modes of Thought Essays on Thinking in Western and Non-Western Societies*, London 1973, 310-11.
35. *Phänomenologie des Geistes*, Vorrede.
36. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Einleitung.
37. Frantz Fanon, *Peau noir et masques blancs*, Le Seuil 1952, 95.
38. O Balibar, όπ.π., 319, παρατηρεί πως δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην περιφρόνηση που έδειχνε η τάξη των εκλεκτών του πνεύματος της δουλοκτητικής Ελλάδας και στην «προδιάθεση», που περιγράφει ο Frederic W. Taylor, «ορισμένων ατόμων για τα κουραστικά, βρώμικα και επαναληπτικά έργα που απαιτούν μεν σωματική ρώμη, όχι όμως ευφυΐα ούτε πνεύμα πρωτοβουλίας».
39. Στο δοκίμιο του «Φυλή και Ιστορία»: *Ο φόβος της ελευθερίας*, έκδ. Δ.Ν. Μαρωνίτη, Αθήνα 1971, 171. Πβ. όμως την έκθεσή του *Race et Culture* (UNESCO 1971) με σαφώς αλλαγμένες απόψεις.

Το κείμενο αυτό ολοκληρώθηκε το 1993 και αποτελεί επεξεργασμένη μορφή μιας ανακοίνωσης με τον τίτλο «Πολιτισμικός ρατσισμός στη φιλοσοφία του Hegel», η οποία έγινε στο συνέδριο «Ευρώπη: Ιδέες, συλλογικές νοσηριότητες και πραγματικότητες», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 1992.